

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Szabadka története a tatárjárásig

Földrajzi helyzet, előzmények

Szabadka bel- és külterülete a Duna-Tisza közének része. E nagyobb földrajzi egység közepén észak felől a Szabadkán és Martonoson át húzható képzeletbeli vonalig terjed a diluvi-ollurialis homokvidék, amelyet a középkori források Homokság néven említenek. A felszíni formáit különösen a növényzet pusztulása után gyorsan változtató homokdűnés vidék mélyedéseiben a talaj és esővizeket összegyűjtő állandó és időszakos tavak alakultak ki. Déli részét a Dunáig terjedően a Telecska nevű diluviális löszfennsík foglalja el, amelyet észak-nyugat – dél-keleti irányban folyó- és aszóvölgyek szabdalnak, amelyek mélyén állandó vagy időszakos folyású erek és folyócskák haladnak a Tisza felé. A Homokság és löszvidék találkozásánál is számos tó alakult ki, amelyek közül, több ma is létezik, Szabadka tágabb vidékéről ismeretesek a Kelebia, a Palicsi, a Ludas és a Tisza árterével összeköttetésben lévő Gyékény tó.

A vidéket nyugatról és délről a Duna, keletről pedig a Tisza ártéri területe zárja, amelybe meredeken szakad a löszfennsík. Az alluviális vidék a rétségi táj képét ölti, kiemelkedő magaslatok álló- és folyóvizek (tavak, laposok, síkok, erek és fokok) teszik változatossá.¹

A három terület, a Homokság, a Telecska löszhátsága és az ártéri vidék jellemzőit kitűnően bemutatja a találkozásuknál elterülő Felső-Adorján birtokról készült határjárás, amely akkor készült, amikor Felső-Adorjánt I. Károly király mint az elhalt Daut-i (Dávodi) Barnabás fia Leustach (Lesták) birtokát 1335-ben Magyar Pál mester Gimes-i várnagynak adományozta. Bár ennek Keled fiai: János pap és Miklós ellentmondottak, a birtok végül Magyar Pál kezére jutott. "A határjelek egy, a Tisza folyó közepén, a Kanizsa (Canysa) falu alatt fekvő szigetnél kezdődnek, ahol két határjel van, közülük az egyik egy jellel ellátott, nyugat felé eső kő, amely ezen Pál mesteré, a másik Kanizsa falué.

Ezek a határjelek a Tisza folyót két részre osztják oly módon, hogy az alattuk lévő szakasz Magyar Pál mesteré lesz, a felettük fekvő szakasz pedig Kanizsa falué marad. A határ itt átmegy a Tisza folyó két másik határjelig, amelyek közül az egyik Pál mesteré, a másik pedig Bekus és Bertalan fia Gergely Mortunus-i nemeseké, innen észak felé halad tovább egy jó darabon közbülső határjelek mentén két határjelig, amelyek közül az egyik Pál mesteré, a másik az említett martonosi nemeseké, majd

¹ Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Bp., 1947., 196–214. p. A vonatkozó részt Mendöl Tibor írta.; Magyarország, táj, földrajza 2. A Tisza-Alföld, Pécsi Márton szerk., Bp. 1969., 142–165. p.; Szekeres László: Középkori települések Észak-kelet Bácskában, Újvidék, 1983., 6 p.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., Bp., 1961., 695–697. p.

nyugat felé fordul, ahol egy nagy út mellett két határjel van, mégpedig a dél felé eső Pál mesteré, a másik pedig a martonosi nemeseké, ugyanabban az irányban egy jó darabon halad hasonlóan két határjelig és tovább bizonyos Gyékény tó (Gekentew) nevű tóig, és tovább, át az úton, nyugat felé két közbeeső határjel található. Innen a határ ismét két másik határjel felé halad, ahonnan egy mezőn át újabb két közbülső határjel mentén egy réten át a Seeg nevű dombig haladtak addig a két határjelik, amelyek közül a dél felé eső Pál mesteré az észak felé eső pedig Pusztáegyház (Pustaighaz) földé. Onnan egy jó darabon tovább menve egy hármas elágazáshoz jutottak, ahol a kelet felé eső határjel Pál mesteré az észak felé eső Pusztáegyház földé, a harmadik pedig Ludasegyház (Ludasyghaz) földé... Innen egy Woszarwelgh nevű völgyön haladtak tovább, és déli irányban elértek egy bizonyos hegyet, amelyen két földből készült határjel található, és onnan három közbeeső határjel mellett elhaladva elértek két újabb földéből készült határjelet, majd pedig a következő két közbülső határjel után keletnek fordultak, ahol a Seeg nevű hegyen két határjel található, mégpedig észak felől Pál mesteré, dél felől Gothard fia Lőrincé. Ezen határjelek szomszédságában Felsőadorján (Felsuadrian) birtokon át valamint az említett Gothard fia Lőrinc Alsóadorján (Olsowadrian) birtokán át ismét a Tisza folyóhoz tér vissza a határ, ahol Pál mester gyakran említett Felsőadorján nevű birtokának határa véget ér.²

Az oklevél által leírt képet mutatta a mai szabadkai kommuna területe a középkorban, amelyet északról Horgos és az országhatár, keletről Kanizsa határai, délről Csantavér határa, nyugatról pedig az ugyancsak a kommunához tartozó Bajmok és Kelebia határai át húzható vonal, amely az országhatárig terjed, jelöl ki számunkra. Jóllehet a középkor idejére az egészen más birtokviszonyok miatt más határviszonyok voltak jellemzőek, végeredményben mi a már fent vázolt határok között fekvő közigazgatási egységet vesszük vizsgálat alá annál is inkább, mert a XV. század második felétől fokozatosan alakult ki a városhoz tartozó hatalmas pusztai birodalom, amely a település újkori történetében ennek területét, elsődleges piaci vonzáskörzetét jelentették. E helyzet – népes lakosság, nagy határ – az Alföld szabad királyi- és mezővárosainak egyaránt sajátossága volt, a történelmi folyamatok következtében kialakult gazdasági, gazdálkodási struktúrák miatt.

Előzmények

A magyarság Kárpát medencébe érkezése – amely az általunk tárgyalandó korszak teljes idejére eldöntötte a tájék és lakói sorsát – előtti Szabadka és tágabb vidéke, Észak-Bácska területe a magyar állam kialakulása előtt a Kárpát medence egész területét egybefogó avar államhoz tartozott. Az avar kaganátus Nagy Károly frankjainak hadjárati nyomán, amelyek a 790-es években indultak, összeomlott, majd Krum bolgár kán 803–804. évi pusztító hadjárata súlyos csapást mérve az avarság keleti részére az avar uralom megszűnt az Alföldön is. Az Al-Dunától északra elterülő síkság a bolgár hatalmi szférába került. Krum kán fia Omurtag 825 táján a Tisza mindkét oldalára kiterjesztette fennhatóságát. Nem telepedett ide mégsem népes bolgár

² Df. 2946. Trosztavszky Gabriella fordítása. Mivel a középkor embere a földmérés módját nem ismerte egy vagy több királyi ember és egy káptalan vagy konvent képviselője, mint hiteles helyi megbízott jelenlétében a birtok határait megállapították az ott lévő szomszédok és határosok beleegyezésével, a régi határjeleket megújították és ha szükség volt rá újakat állítottak.

lakosság, egy-egy várat, mint például Csongrádot és vidékét szállták meg és ott hatalmi központot építettek ki. Néhány azóta máig továbbélő nándor azaz bolgár szót magába foglaló határrész név is bizonyítja ezen feltételezést. Éppen a bolgár uralom elől menekültek a bolgár állam végvidékére (gyepűjére) a korábban a bulgáriai Timok folyó mentén élő timoceanok, akik a Szerémségbe húzódtak, míg az abodritok (brodnikok), akiket predenecentinek (predennaci = elpártolók) is neveztek, a Temes közben és Szeged környékén tűntek fel. Ezen szláv törzsek a frankok védelme alá helyezkedtek, ám a bolgárok ebbe nem nyugodván bele 827 és 831 között igyekeztek véglegesen hatalmuk alá gyűrni őket. Mivel a térségre vonatkozó további pontos adat nem került elő, feltételezhető, hogy a magyar honfoglalásig vidékünk a bolgár állam peremterülete maradt.³

A korra vonatkozó csekély számú forrás alapján az adatok másféle elrendezése és a hangsúlyok máshová helyezése alapján olyan felfogás is kialakult, hogy a régió IX. században a bolgárok mellett másik jelentős hatalmának, Morvaországnak a központi területe nem északon, a Morava-ról elnevezett morva-földön volt, hanem a Duna szerbiai jobboldali mellékfolyója, a Morava melletti vidéken volt. Eme déli Nagy-Morávia, amelyhez hatalmának és kiterjedés e tetőpontján a másik (északi) Morvaország is tartozott, uralkodói (Moimir 826? – 846, Rasztiszláv 846–870, I. Szvatopluk 870–894) uralmuk alá vonták Észak-Bácskát is.⁴

A Szvatopluk nagy-morva államának központi magját a mai Szlovákia nyugati részére helyező kutatók közül is található olyanok, akik a kiterjedése és hatalma csúcán álló morva állam részeként tekintik vidékünket is.⁵ Más vélemények szerint, bár a terület a bolgár államhoz tartozott, rendkívül gyér számú lakossága miatt szinte elnéptelenedettnek volt tekinthető.⁶

Akármit is áll a dolog, a nyugaton és keleten szerveződött hatalmi centrumok nem tudták teljesen vonzáskörzetükbe kapcsolni a rendkívül csekély avar-özláv lakosságú vidéket, amelynek következtében hatalmi vákuum keletkezett, ami megteremtette a feltételeit a magyar honfoglalásnak.

A finnugor (urali) nyelvcsaládba tartozó magyarság Kárpát medencébe érkezését megelőző története hosszú évezredekre nyúlik vissza. Kialakulása az Ural déli felének mindkét oldalán lejátszódhatott a késő bronz, illetve vaskor idején. Itt kerültek elő a Kárpát medenceihez hasonló régészeti leletek. Mindenesetre ezek azt bizonyítják, hogy a magyar etnikum a jelzett időben jelent volt e tájon. A Magna Hungaria-ból Levédiába, majd Etelközbe vezető út sem egyértelműen rajzolódik ki a kutatók előtt. A vándorlás, amely mintegy 1000–1200 évig tartott, útját a steppe vidék déli részén képzeli el a kutatók egyik csoportja, a másik pedig a ligetes steppe határai között. Levédi területének meghatározásában eltérőek a kutatók nézetei. A leginkább

³ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk: Székely György. Szerk: Bartha Antal: I. Bp. 370–373 p. A vonatkozó részt *Bóna* István írta; Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk: Kristó Gyula, Szeged, 1983. A vonatkozó részt *Szádeczky-Kardoss* Samu írta. A témára vonatkozó szakirodalomból ld. Vasil *Gjuselev*: Bulgarischa-frankische Beziehungen in der erste hälfte des IX. Jhs. Byzantiobulgarica, 2. 1966., 28–34. p.; Petar *Kaldedarov*: Politiceska geografija na grednovokovnata Bälgarska Därzä I. Sofija 1979., 8. térkép (a 48. és 49. oldal között); *Fodor* István: Verecke Híres útján, Bp., 1975., 235. p.

⁴ Imre *Boba*: Moravia's History History Reconsidered The Hague 1791. passim. Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről, Valóság 1978.; II. 60–166. 195.

⁵ Ágnes Cs. *Sós*: Die Slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Wiesbaden 1973. és térképek.

⁶ István *Bóna*: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969.) Acta Archeologica Hungarica 1971., 265–336.

elfogadott álláspont szerint Levédia, ahol 830 tájában Levedi vezetésével a hét törzs szövetségéből jött létre a törzsszövetség, a Don, Dnyeper és Dnyeszter folyók között elterülő steppe volt. Ezen a vidéken alakult ki végeredményben a finnugor és törökös népelemekből a későbbiek során a mai hazájában megjelenő nép. Itt a IX. században a magyarok történeten összefonódott a kazár birodaloméval. Etelköz, ahová a besenyők nyugat felé nyomulásának hatására mentek, a Kárpát medencébe érkezése előtti utolsó szálláshely volt, amely Levédiától nyugatra feküdt. Nyugati határa a Kárpátokig ért, de területének egy része egybeesett Levédiával. Végül is a magyar szállásterület nyugat felé tolódott, de keletre továbbra is a Dnyeperig terjedt.⁷

A magyarság a honfoglalás évei előtt jóval korábban megismerkedett későbbi hazája földjével. 862-ben beavatkozván a keleti frank ügyekbe – Német Lajos császár ellenében fiát, az Ostmark élén álló Karlmann-t támogatták – eljutottak a mai Ausztria területére. 881-ben Bécs környékére vezettek hadjáratot a keleti frankok ellen Szvatopluk morva fejedelem szövetségében. Mintegy tíz évvel később kezdődött meg azon hadjáratok sora, amelynek része volté a honfoglalás. A korabeli közép- és dél-európai hatalmak, keleti frankok, bajorok, Arnulf király. Szvatopluk morva fejedelem, a bolgárok és Bizánc küzdelmébe bekapcsolódó magyarok 882-ben Arnulf királyt támogatták Szvatoplukkal szemben, 894-ben pedig az utóbbi szövetségesei voltak. Közben már a Kárpát medence keleti felén maradt egy részük, sőt 892-től a Duna–Garam vonalig ellenőrizték a területet. Ekkor már a letelepedés szándéka egyre nyíltabban megfogalmazódott bennük, jóllehet ekkor még a népesség nagyobb része a Kárpátokon kívül, az Al-Duna, a Dnyeper és a Kárpátok közötti területen élt.

A végleges beköltözés később, 895-ben történt. A magyarok az Al-Dunánál bizánci szövetségre lépve Simeon bolgár cár ellen hadakoztak. Miután győzelmesen visszatértek a Duna bal oldalára és a Bazileosz serege is visszatért Bizáncba, Simeon cár azonban a háború további folytatása mellett döntött. Hogy elkerülje a kétfrontos háborút, előbb a magyarokkal akart leszámolni. Szövetséget kötve a besenyőkkel azok a Dnyepernél támadtak, ő pedig az Al-Dunánál indított hadjáratot. Miután a besenyők legázolták a magyar szállásterületeket, a sereg pedig nem tudta felfogni a bolgár támadást, a sok áldozattal és veszteséggel járó vereség után a törzsszövetség a Kárpát medencébe vonulás mellett döntött.

A magyarság a Kárpátok északkeleti hágóin érkezett új hazájába. Az Uzsoki, Vereckei, Tátár, Radnai és Borgói hágó, valamint a Tölgyes és Békés szoros átjáróin nyomultak be Erdélybe, amely terület nem a mai Erdély földjét jelentette, hanem az Igfon erdőről, a mai Réz hegységről (Muntii Plopișului) elnevezett vidékre, a későbbi Közép- és Belső-Szolnok, Kraszna, Kolozs, Doboka megyék és Szatmár megye keleti részének területére. Itt pihenőt tartottak – miközben Álmos fejedelem rituális gyilkosság áldozatául esett –, majd tovább nyomultak a Kárpát medence belseje felé.⁸

A Kárpát medence keleti fele, így Szabadka és tágabb vidéke is 895-ig Árpád vezér és honfoglaló társai birtokába került. A magyar honfoglalás történetét regényes formában megőrkítő, 300 évvel később élt Anonymus gestájában a "Salán vezér elleni csata helyét Alpárra teszi, így vidékünk is szerepet kap leírásában: "Salán vezér a görögök és bolgárok segédcapataival együtt elindult Titelről, és övéi biztatására is dühösen Árpád vezér ellen lovagolt. S mialatt a két sereg egymás közelében éjszakázott

⁷ Kristó Gyula 1980., 42–43. 68., 118. MT. I. 717–825., Sz. I. 224–230.

⁸ Kristó Gyula 1980. 93., 149–193. passim. SZT: 221–232.

egyik sem mert aludni egész éjjel, hanem felnyergelt lovukat kézen tartva virrasztottak. Reggel pedig, még hajnal előtt, mind a két fél készült a csatára. Árpád vezér, akinek a mindenség Istene volt a segítője, felövezte fegyvereit, felállította a csatarendet, aztán könnyhullatva imádkozott Istenhez, majd imigyen tüzelte vitézeit: "Szittyák, kik a bolgárok dolyféből Hung várától a hungárus nevet kaptátok, a görögöktől való félelem miatt ne feledkezzetek meg kardotokról és el ne veszítsétek jó hírneveteket. Hanem serényen és vitézül harcoljatok a görögök és bolgárok ellen, akik a mi asszonyainkhoz hasonlítanak és úgy féljünk a görögök sokaságától, mint az asszonyokétól." Ennek hallatára vitézei ugyan felbuzdultak. Tas fia Lél megfújta kürtjét, Bogát fia Bulcsú meg felemelte zászlaját, s az első hadsorban indultak ütközetbe a görögök ellen. Erre harcba elegyedett a két ellenséges csatarend és kezdtek hevesen vívni egymással. S amikor Árpád vezérnek egész serege viadalra kelt a görögök ellen igen sokan elesetek a görögök és bolgárok közül. A fent említett Salán vezér pedig, amint látta, hogy övéi alulmaradnak a küzdelemben, futásnak eredt, s hogy életét megmentse, Bolgárfejérvárba (ma Belgrád, magyarul Nándorfehérvár) sietett. A görögök meg bolgárok a magyaroktól való rettegésükben eszüket veszítve, elfelejtették, hogy melyik úton jöttek, amidőn életüket mentve futásnak eredtek a Tiszát kicsiny folyónak nézve át akartak úszni rajta. De mivel ekkora félelem és rémület szállotta meg őket, a magyaroktól való rettegésükben majdnem mindnyájan a Tisza vizébe veszttek, s alig maradtak néhányan, hogy császáruknak balsorsukról hírt mondjanak. Ezért azt a helyet, ahol a görögök vesztüket lelték, attól a naptól kezdve mostanig görögök rétének hívják.⁹

Úgy véljük, hogy a Duna–Tisza közén talán éppen az Anonymus által megnevezett Alpár táján verték le Árpád csapatai az ellenálló szláv állam seregét és szerezték meg véglegesen a későbbi magyar állam keleti részét. Ezen leírás is, akárcsak az Anonymus által írásba foglalt más események is vajmi kevés valóságot tartalmaznak. E Jelen esetben is egy szláv vezér elleni küzdelem emléke köré szőtt tetszetős mesét a szerző. Hasonló hangzású névből pl. Hung (azaz Ung) várának nevéből származtatja a magyarok nevét, vagy XII. századi birtokelnevezéseket vetít vissza a honfoglalás idejére és történetet is kanyarít hozzá.

A XVI. századi Mahmud Terdzsümen a Tarik-i Üngürüsz (Magyarország története) című műveiben is hasonlóképpen meséli el az eseményeket: a magyarok Erdélyből indultak Csupolug (Szvatopluk) ellen, majd legyőzése után Pest ellen vonultak. Ludovicus Tubero dubrovniki humanista ugyancsak lejegyzí, hogy a magyarokat a szomszéd népek, különösen a csehek és lengyelek azért gyűlölték, mert a magyarok elválasztották őket a dalmátoktól, akik a velük szomszédos területeket lakták, és egyetlen idegen nép sem választotta el őket. Maga Tubero a nyelvi rokonságban látta e nézet kialakulását. Mi úgy véljük, nemcsak a forrásokban, a népi tudatban is megőrződtek a honfoglalás emlékei évszázadokig, így nemcsak Anonymus, hanem a későbbi szerzők tudósításainak is van némi valóság magva.¹⁰

⁹ Kristó Gyula: 1980. 461–467. Vö. MST: I. 6234–634 Györffy György szerk.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és Krónikások hirdatásai. Bp., 1986., 164–165.; Pais Dezső fordítása. Görögök réve (portus grecorum) azaz Alpár A: 12. században részben a szávaszermeteri görög monostor birtoka volt, s a görögöké volt az alpári rév is. Innen a görög elnevezés, amely Anonymust egy epizód kioldozására serkentette.

¹⁰ Kristó Gyula 1980., 151–206. SZT. I. 221–232. Ludovicus Tubero: Commentarii de suo tempore rebus. Scriptores rerum Hungaricam veteres ac genuini Tomus V. cura et studio Joannis Georgii Schwandtneri. é Vindobonensis 1746. 146.

A magyarság, amely törzsenként telepedet le, már 895-ben megszállta vidékünket. Bár teljesen nyitott kérdés a fejedelmi törzs szállásterületének meghatározása, más nomád népek elhelyezkedésének analógiájából kiindulva, azaz a fejedelmi törzs a többi törzs által közrefogva a szállásterület közepén helyezkedett el, Kristó Gyula a fejedelmi törzs első szállásterületét a Duna–Tisza közére, észak déli irányban a nógrádi domboktól a két folyó déli vidékéig a bácsi részekig terjedő tájakra helyezi. Szerinte e szállásterület később terjedt ki a Duna jobb parti részére. Ennek megfelelően Észak-Bácska, és benne Szabadka és környéke a fejedelmi szállásterülethez tartozott, amelyet keletről a Tisza túloldalán Ajtony és Vata törzse, északról a kabarok, nyugatról Sur-Órs törzse, délről pedig a Karkhasz (bírói tisztség viselője a törzsszövetségben) törzse határolt szállásterületével.

A X. században a magyar törzsszövetség bomlásnak indult és a társadalomban is mélyreható válság játszódott le, amelynek kísérő jelenségei a kalandozások voltak. A fejedelmi törzs tagjai kevésbé vettek részt a kalandozásokban, mint a körülötte elhelyezkedő törzsekéi, így a fejedelmi törzs területén erős törzsi állam szerveződött, amely egyik indító ereje végül győzelmes megindítója lett a magyar feudális állam létrehozásának.

A törzsi államok közül Ajtony államának leírását ismerjük, a róla adott kép azonban illik a többi törzs állapotára is. A nagyobbik Gellért legenda lírája szerint államának gazdasági alapját hatalmas állatvagyonra képezte, amelynek egy része már istállózott volt. Udvarházakkal és birtokokkal is rendelkezett, tehát népe földművelést is folytatott. A gazdasági berendezkedés így a félnomád állapot képét tükrözi. Ajtony vitézei társaságában élt, mit sem törődött a fejedelmi hatalommal, nyájait pásztorok őrizték. Mindez már erősen jelentkező társadalmi különbségekre utal. Bár megkeresztelkedett, mégis pogány módon élt, akárcsak Géza fejedelem. Az Ajtonyról és államáról rajzolt képe a törzsi államok X. század végi képének felel meg, azon időszaknak, amely a feudális állam szervezésének előestéje volt.¹¹

A magyar állam alapítása és területi megszervezése

A X–XI. század fordulóján érkezett el az idő, amikor a magyar társadalom fejlődése oda jutott, hogy a vérségi alapon szervezett törzsi állam átadja a helyét a területi alapon szerveződött feudális államnak. Az államszervezés munkáját Géza nagyfejedelem alapozta meg és Szent István király vitte végbe. Magának az államnak a kiépítése összekapcsolódott az egyházszervezet felállításával. A feudális államapparátus kiépítésének bemutatása nem feladata jelen kötetnek, azonban az állam és egyház területi szervei közül a megyék, pontosabban Bodrog megye és a bács-kalocsai érsekség kialakulásáról szót kell ejtenünk, ugyanis a megyei és püspökségi hovatartozás adta meg a kor települései és azok lakói számára az egyházi- és közigazgatási kereteket.

A Duna–Tisza közének déli részét a Szent István által alapított tíz püspökség közül a kalocsai, később bács-kalocsainak mondott diocesis foglalta el. Az érsekség megszervezése körül számos megoldatlan probléma merül fel ma is. Miért lett érsekség

¹¹ Kristó Gyula 1981., 443–445. p. és a 466–468. p., 476–478. p. közötti térkép, Vö. MT.I. 605–634.

a kalocsai is, amikor a korai időkben egy országon belül csak egy érsekség volt. Egyes vélemények szerint Szent István Kalocsán térítő érsekséget hozott létre. A másik nézet szerint Szent István eleve két érsekséget hozott létre a fehér magyarok számára az esztergomit, a fekete magyarok számára pedig a kalocsait. A két ország (Alba Ungria és Ungria Nigra) emlékét éppen az őket egyesítő Szent István által alapított két érsekség léte őrzi az utókor számára. A két felfogás közül talán az utóbbi látszik elfogadhatónak további adatok felbukkanásáig. Nem egyértelmű a diocesis alapításának ideje sem. Kristó Gyula úgy foglal állást, hogy feltehetően 1009-ben és nem korábban szervezték a kalocsai egyházmegyét, akkor amikor az egrit és a pécsit is. Ugyancsak több feltételezés született az érsekség székhelyét illetően Bács és Kalocsa irányában. Korábban kalocsait, Szent László uralkodása idején és a XII. században bácsi érseket említenek az oklevelek, majd ismét a kalocsai érsekek fordulnak elő 1266-ig, ugyanakkor azonban bácsi és kalocsai egyházmegyéről és káptalanról külön, egymástól függetlenül szólnak. 1266-ban a pápa egyesítette a bácsi és kalocsai egyházat, az érseket pedig kalocsai és bácsi érseknek nevezte. A két egyház és egyházmegye viszonyának kérdésében több nézet alakult ki. Városov Gyula és az álláspontját támogató Kristó Gyula szerint Szent István érsekséget alapított Kalocsán, amelyet Szent László király Bácsra helyezett a Szerémség elfoglalásával vagy a váci püspökség alapításával kapcsolatosan. A két egyház egyesítése pedig, mint említettük, 1266-ban következett be. A szerémi püspökség megalapításától kezdve az érsekség központját immáron felesleges volt Bácsra tartani, az ismét Kalocsa lett. Végeredményben sohasem volt két egyházmegye, ugyanis mindkettőnek ugyanaz, Szent Pál volt a patrónusa. Az érsekségnek két káptalana működött, a bácsi és a kalocsai az egész középkoron át, amelyek egyenlő joggal bírtak. A püspökválasztásban egyforma jogokkal vettek részt, az érsek megválasztásához egyetértésükre volt szükség. Miután az érsekség központja ismét Kalocsára lett visszahelyezve, a bácsi káptalan létevel tovább őrizte az érsekség időleges, bácsi székhelyének emlékét.

A másik nézet szerint, amelyet Györffy György fejtett ki, a kalocsai érsekséget kalocsai székhellyel Szent István létesítette, és miután a Szerémséget a magyarok elfoglalták (1072) a sirmiumi görög püspökséget áttelepítették Bácsra. A tetszetős feltételezés elfogadása előtt tisztázni kellene a sirmiumi görög püspökség létét, továbbá a bizánci Kinnamos és a török Idriszi feljegyzéseinek, amelyekre alapozta Györffy az állítását, értelmezését kell közmegegyezéssel tisztázni.

A püspökségek főesperességekre tagozódtak. Jellemző, de nem általános vonása az állam és egyházszervezésnek, hogy egy-egy főesperesség és megye területe egybeesett.¹² A kalocsai érsekség főesperességei, melyek két káptalanhoz tartoztak (a kalocsaihoz a székesegyházi, vagy kalocsai és a bodrogi, a bácsihoz a bácsi, a szegedi és a szerémi) ugyancsak több esetben megyék területével estek egybe. A szerémi főesperességnek a kalocsai érsekséghez tartozása mutatja, hogy Szerém megye területe is egy ideig hozzá tartozott. Bács megye és a minket közelebből érintő Bodrog megye területén két-két főesperességet szerveztek. Az előbbin a bácsit és a szegedit, míg Bodrogban a kalocsait és bodrogit. Kristó Gyula a két főesperesség létét azzal magyarázza, hogy Kalocsán mint érseki székhelyen – bár nem lett egyúttal megyeközpont – főesperességet szerveztek, Bodrogvárban pedig feltehetően keresztelő-

¹² Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon, Bp., 1988., 442–452. p. A szakirodalom részletes ismertetését lásd ugyanott és a vonatkozó jegyzetekben.

egyházi előzmények után alakult ki a főesperesség. A kalocsai, vagy székesegyházi főesperesség, amelyet a későbbiek során sárközinek neveztek, területe Kalocsa és a körülötte lévő falvak vidéke korai időben a Duna–Tisza közére áterjedő Fejér megye része lett. 1234-ben szegénysége miatt a bodrogi főesperességet az ugyancsak Bodrog megyében fekvő hajszentlőrinci társaskáptalannal egyesítették.

A Szent István-i alapítású Bodrog megye, amelynek törzsterülete a Tolna mezővárostól a Bodrog várral szemközt a baranyai részen fekvő két falu, Csátár és Csurá tartozott hozzá, szakon Györffy György szerint a löszvidék pereméig terjedt, délen pedig Bács megye határolta. Keleti irányú kiterjedése az idők folyamán változott. A korai időkben (XI–XII. század) nem érte el a Tiszát. Erre abból következtet Kristó Gyula, hogy a szegedi főesperesség a Bácsai káptalanhoz, és így a Tisza mentén Szegedig kiterjedő Bács megyéhez tartozott. A XIII. században fokozatosan előre tört a Tisza felé és egy ideig, a XIII. századig a Martonos és Mohol közötti Tisza szakaszon elért a folyóig. Ezen időtől a feltehetően Szolnok közelsége miatt dél felé terjeszkedő Csongrád megye fokozatosan kiszorította a Tisza völgyéből, sőt a korszak vége felé még városunkat is, amely Bodrog megyéhez tartozott annakelőtte mindvégig bekebelezte Csongrád megye, amint erről a későbbiekben szólni fogunk.¹³

Életmód és települések a feudalizmus első századaiban

A Duna–Tisza köze déli részén letelepedő magyar csoportok gyér avar-ósláv lakosságot találtak a vidéken, amelybe más töredék etnikumok népei is tartoztak. Emléküket ma is élő helynevek őrzik. Szláv jelenlétre utalnak a tágabb régióban Csongrád, Gajgonya, Gorzsa, Kanisa, Morotva, Rahonca elnevezések. Törökös nyelv használatára utalnak a Baks, Buzgán, Szatymaz, Tere, Velcz, Zsombor helynevek, míg az egykori bolgár jelenlétet a Nándor tó és Nándor füzes őrizték meg.¹⁴

Nem sokat tudunk a régióban megletelepült nemzetségekről. Györffy György Botond névnek személynévi előfordulásából a Botond nemzetség jelenlétére következtet. A Haraszt más néven Sebestyén nemzetség birtokai részint a Tisza mellett (Felső-Adorján), részint a Duna völgyében (Tárnokmonostora) feküdtek. Az említett helyeken családi monostoraik, a kor szokása szerint egyúttal temetkező helyeik álltak. A Haraszt nemzetség tagjai 1237-ben bukkanak fel a Tisza parti Kanizsa-Szatmár birtokperben. E nemzetségből származtatja Györffy György a Lekseai, Sulyok és Baracskaai családot¹⁵ Hogy miféle kapcsolatban álltak később az oklevelekben felbukkanó nemzetségek a honfoglaláskoriakkal az ma már nem dönthető el.

A nomád népek letelepedésének évezredes útján az utolsó állomásokat járó magyarságnak már nem kellett hosszú idő a földművelés életforma kialakításához. A honfoglalók társadalmában feltehetően a nomád pásztorok lehettek túlsúlyban, illetve ők voltak a hangsúlyosabb elem a földművelőkkel szemben. A kétféle életformát (mezőgazdaság, szilaj állattartás) folytató családok számára is ez lehetett a

¹³ Kristó Gyula: Szeged kialakulása, Somogyi könyvtári műhely 1984/3, 94–95. p. Uo. 452–453. p. Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I., Bp. 1987., Továbbiakban: TF: I. 698–699. p.

¹⁴ TF. I. 696., SZT. I. 229–232. A vonatkozó részt Szegfű László írta.

¹⁵ TF. I. 697. Lásd még Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I., Bp., 1900, 273 p. II. Bp., 1901., 140. p.

rokonszenvesebb. Az új hazába érkező magyarság azonban az itt talált, jobbára földművelést folytató népesség és a kalandozások (az országhatárokon kívülre vezetett zsákmányszerző hadjáratok) során elfogadott és magukkal hurcolt majd letelepített földművelő keresztény rabszolgák közé beékelődve kellett hogy éljen, amely meggyorsította gazdasági és társadalmi átalakulásának folyamatát. A honfoglalók a téli és nyári szállások használatát hozták magukkal. Az előbbieknél folyó- vagy állóvizek partján állandó telepei voltak, amelyekből többnyire a későbbi falvak elődeit képezték, az utóbbiakra pedig az ideiglenesség volt jellemző. Csak addig használták őket, amíg a körülöttük lévő területet a pásztor állataival felélte. Az előfordulhatott, hogy rendszeresen vissza-visszatértek a helyekre a pásztorok jószágaikkal.¹⁶

A feudális állam és társadalom kialakulása során létrejött az annak megfelelő települési struktúra is. A XIII–XIV. században Észak-Bácska területén egy sajátosan az Alföld löszvidékére jellemző településszerkezet alakult ki. A folyók, patakok, erek, tavak és egyéb állandó vizek mellett az őslakosság földműves telepeiből és a megerősödő téli szállások nagyobb részéből jöttek létre az állandó földműves lakosságú falvak, amint ezt Szekeres László kimutatta.¹⁷ A települések sora nagyszerűen látszik a Tisza és a belétorkolló Körök, Csik és Bács erek mentén. Ezen falvak mellett több ideiglenes jellegű, laza szerkezetű település is létrejött, amelyeken elsősorban állattartók éltek. Létük korántsem volt olyan hosszú életű mint előbb említett társaiké. Az ideiglenes szállásszerű telepek jelenlétével is számolniuk kell, amelyeket a régészeti kutatás az észak-bácskaihoz hasonló domborzati területeken már feltárt. E szállások közül nem egy a vizektől távolabb helyezkedett el. Létrejöttüknek alapvető feltételét valamilyen másféle víznyerési forrás, pl. kút (Budakuta, Tavankut) biztosította. Ezen utóbbi két településtípus lakói lehettek azok, akiknek vándorlását László és Kálmán királyok megtiltották.¹⁸

Szabadka területéről mint nagyon sok alföldi településről és környékéről ebből az időszakból nem marad ránk semmiféle írásos dokumentum. Egyrészt azért, mert a XIII. század második felében kezdett fellendülni az írásbeliség Magyarországon, másrészt pedig mert a török hódoltság korában elsősorban a kisebb birtokosok oklevelei pusztultak el. Mivel az Alföld nem tartozott az ország fejlett régiói közé eleve kevesebb területére vonatkozó oklevél keletkezett. Pusztulásuk azt jelenti, hogy a kutatásnak nélkülük kell következtetésre jutnia. A régészet eredményeivel és településtörténeti analógiák segítségével kell tájékozódni, az eltűnt dokumentumok adatai azonban pótolhatatlanok.

Szabadka középkori területének domborzati viszonyait alapvetően a Palicsi tó elhelyezkedése határozta meg. A tó vízgyűjtő területe a tőle északra elterülő homokos vidék, amelynek vizei észak-déli irányú sekély mélyedésekben, völgyekben és a felszín alatt haladnak máig a tó felé. E vízlevezetők Radanovácon, a kertvároson és Szabadkán (Mlaha és Vlucsidol) ma is láthatók. A vízjárta vidék, amely inkább az ártéri területek mint a mezőségi vidék képét mutatta, alapvetően meghatározta a letelepedés feltételeit. A korabeli lakosok a vízvilágból kiemelkedő hátaikat ülték meg és építették fel

¹⁶ Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Bp., 1971.; Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század), Bp., 1971.

¹⁷ Szekeres László: 1983-as térkép

¹⁸ Minderre lásd Blazovich László: A Körös–Maros köz középkori településrendje, Szeged, 1986., 45–51. p. Az adatokat Szekeres László már idézett, a témára vonatkozóan összefoglaló jellegű munkájából vettük. Szekeres László, 1983., 49. p.

házaikat. Az egyes telepek azután feltöltések következtében lassan közeledtek egymáshoz, összenőttek. Nem pusztán szabadkai jelenség ez, a környező folyó vagy víz menti települések: Szeged, Makó, Hódmezővásárhely esetében hasonló helyzetet tapasztalhatnak.

A kora-középkorból, amely hozzátévelegesen az Árpád-kornak felel meg a Kárpát medencében, Szabadkáról és környékéről mindössze egy, ám nem teljesen bizonyítható adat, Kér-é maradt ránk, ezért a településhálózat képét és benne városunk elődjének helyzetét régészeti adatok alapján tudjuk csak megrajzolni azon szerencse folytán, hogy a legtöbb alföldi településtől eltérően jelentős mennyiségű adatot tártak fel területéről az említett korszakból. A mai város elődjének központja a ferencesek temploma tájékán, két mocsaras hely között foglalt helyet, ahol 1960-ban a Munkásotthon alapozásakor egymás alatt elhelyezkedő rétegekben különböző korokban létezett településekre utaló reliquiákat találtak. A legalsó rétegben XI–XII. századi cserépdarabokra bukkantak, amik ezen időszakban fennállt településre utalnak. Ugyancsak a XI–XII. századi nyomokra letek a kózkórház mellett és Radanovácon, de XIII. századinál nem lehet későbbi a Tukon és a Majsai szőlőkben feltárt lelet.

A Palicsi tó nyugati ágának, amely Szabadkától délre esik, déli oldalán húzódó magaslaton a Szekeres László által Sándor néven azonosított ugyancsak Árpád kori település állt. Lipszky térképén (1804.) e helyen, a Kameniti háton régi templom romjai vannak feltüntetve. E romok követi ugyanazon sorsra jutottak, mint annyi más a török időket túlélő pusztatemplom álló falmaradványai: a környéken házaikat, tanyáikat felépítő lakosok széthordták és beépítették őket új otthonuk falaiba. A romok feltételezett helyén 1961-ben próbaásatást végezte, amely azonban nem vezetett eredményre. A bizonyára többször megbolygatott lelőhelyen értékelhető anyagot nem találtak. A korábbi ásonyomok önmagukért szólnak. Bizonyítják, hogy itt egykor kerestek valamit és nemcsak kerestek, találtak is és el is vitték. E helytől nem messze a Sándor és a szabadka-újvidéki vasútvonal közötti földterület rendezése során minden bizonnyal ugyanazon település emlékét őrző néhány kisebb cserépdarab és egy cserépiüst került elő. A Molczer téglagyár tevékenysége és a tereprendezés nyomán ezen egykori település nyomai, úgy látszik végérvényesen eltűntek.¹⁹

A sándori középkori templom sorsára jutott az a templom is, amely Borcsakon állt. Egy 1744-ben készült jegyzőkönyv szerint, amelyet Szabadka pusztáinak felmérése során készített a kiküldött császári bizottság. A tanúk vallomása szerint Borcsakban templom állt egykoron, mégpedig a ferencesek templomától ezer ölnyire (kb. 2 km), a szőlők végétől 200 ölnyire. Még tégladarabokat is találtak. Az egyik tanú maga is téglát hordott el innen a Rákóczi szabadságharc előtt. A templom melletti falu épületeinek maradványai és a temető egy része került elő 1957-ben föld kitermelése közben a Dózsai tanya mellett. E település ugyancsak magaslaton volt, mégpedig a kertvárosi homokterületen túl lévő mocsaras mélyedés keleti felén, ott ahol a körösi út a löszhátat eléri.²⁰

Annak a falunak a temploma, amely egykor a budapest-szabadkai vasút és a Borjúköz közötti dombon állt, amelyet a XIX. és XX. század fordulóján Templomhegynek neveztek, pusztulása után társaihoz képest jobb sorsra jutott. 1913-ban Bibó-Bige György szabadkai gimnáziumi tanár itt végzett ásatása nyomán feltárta

¹⁹ Uo. 66. p.

²⁰ Iványi István: Szabadka szabad királyi város története I., Szabadka, 1886., 158. p.; Szekeres László 1983., 66. p.

földben rejtőző maradványait. Bibó-Bige leírásából az alföldi úgynevezett rétségi területeken azaz a folyók, vizek melletti vidékeken fekvő települések és templomaik képe bontakozik ki: "... nádas, mocsaras lapálytól körülveve emelkedik három dombocska egymást teljesen kiegészítőleg, s első pillanatra látszik, hogy valami célból emeltettek, s össze is voltak egymással kötve. A mocsárnak nyugati részén, ahol úgy látszik legkönnyebben volt a hely megközelíthető, a legmagasabb domb állott, körülveve árokkal is, amely még ma is egészen jól kivethető... Ábraszerűleg előállítva egy tompaszögű háromszöget képez (a három domb). A dombok közötti rész lapályosabb "A templom falait 1–1,5 m széles döngölt földre helyezték. A falai keskeny és lapos téglákból épültek. (A középkori téglá azért volt keskenyebb és vékonyabb, mert szalmával égették ki, amely során kisebb hő keletkezett, amellyel nem lehetett nagyobb méretű darabokat átégetni.) A templom díszítéséhez készített téglákat még az égetés előtt formázták a megfelelő alakúra. A kelet-nyugati irányban elhelyezett templom egyenes szentélyzáródású román stílusú épület volt. A nyugat felől nyíló bejáratnál lépcső vezetett a pincébe, amelynek hossza 8 m, szélessége 4 m. A bejáratnál két 0,7 m négyzög alakú oszlop állott. A templom fala mellett vert agyagból készült járda nyomai voltak fellelhetők. A templom körül volt a temető. Két fedél nélküli, felnőttek számára készült téglakoporsóra is rábukkantak, amelyek érintetlenek voltak. Tőlük 2 m-re északra két hasonló téglá gyermekkoporsó volt. Mellettük számos csontváz fekiüdt fejfel nyugat felé, egyenként vagy párosan elhelyezve. A templom déli oldalán minden rendszer nélkül elhantolt csonkolt testű emberek csontvázait találták meg. A csonkítás nem a temetés után a sírok feldúlása során következett be, mert későbbi beavatkozás nyomai nem voltak láthatók.

A kevés sírleletből – 2 db ezüst dénár a XII. századból, ezüst gomb Árpád kori díszítéssel, zománcozott bronz csat pegazus díszítéssel stb. – egyértelműen látszik a templom és temető kora-Árpád kori jellege. Amint a csontvázak egy részének állapotából kiderül, a templomot és vele együtt a települést valamilyen ellenség pusztította el. Talán éppen a tatárok, akik elől a lakosság a templomba menekült, végül ezt elfoglalva nyilván a közelharcban elesetteket, legyilkoltakat temették el a megmaradtok az inunáron felgyújtott és kiégett templom fala mellé.²¹

A központtól, a ferencesek templomától kiinduló 5 km-es sugarú körben nyolc település helyezkedett el, amelyek közül hármat templomos helyként ismerhettünk meg. Feltehetően volt temploma a Szabadka elődjének tekintett településnek is, a nyolc települést takaró lelőhely mellé kilencedikként Kért kell hozzávennünk, ugyanis a város Kérnek nevezett részéhez közel 1877-ben, majd 1981-ben XI. századból származó leleteket tártak fel.²² A bemutatott kép, bár Szabadka és környéke nem folyó melletti terület, mégis ezen alföldi tájék folyók menti településhálózatának szerkezetét adja, ahol 1–2, illetve 3–4 km-re helyezkedtek el egymástól az egyes települések, amelyek mindössze 5–10 házból állottak, és amelyeken ennek megfelelően 10–50 lakos élt. Mindez egyezik azzal a képpel is, amelyet Maksay Ferenc és Szabó István rajzoltak a X–XIII. századi Magyarország településhálózatáról, amely szerint 2–10 családból, házból álló apró települések sokasága jellemezte a magyar falurendszert. Mindazon területen, ahol a megtelepedésre és földművelésre alkalmas terület a megélhetést biztosította, apró falvak sokasága keletkezett. Az egyes vidékeket elfoglalt nemzetségek

²¹ Archeologiai Értesítő, 1895., 58–59. p.; Szekeres László, 1983., 66–67. p.

²² Szekeres László, 1983. 35. p.

birtokos tagjainak életforma váltása – az állattenyésztő gazdálkodásról földművelésre tértek át – a nagyobb telepekről való kirajzásukkal járt, azaz széttelepültek és mindenki a maga földjét művelte szolgálival. Ezen társadalmi mozgás nyomán született az a kilenc kis település is, amelyeknek hagyatékát a régészek ásíói felszínre hozták.²³

A régészeti feltárások nyomán Szabadka tágabb keleti és északi határa, a Palicsi és Ludas tó, valamint a Körös ér vidéke a fentiekhez hasonló képet mutat. A Palicsi tó délkeleti pontjától néhány száz méterre a zentai földút északi oldalán, a Suplyákon alig észrevehető kiemelkedés található. A felszínén középkori tégladarabokat és embercsontokat lehetett találni, feltehetően egy kis falu templomának és temetőjének maradványait. A felszíni leletek tanúsága szerint a település a tó partján húzódott észak felé. Szekeres László e helyet Pálegyházával, azaz Palicséval azonosította. E romokat "Gradina" néven egy 1782-es térkép is feltünteti. Mivel Mátyás király 1462-ben kiadott oklevele Palij-t a prédiomok, azaz puszták között sorolja felé, ebben az időben már lakatlan volt, vagy csak időlegesen szállták meg. Éppen ezért a település, amelynek maradványait fellelték, Árpád-kori lehetett, amely feltehetően a tatárjárás idején vagy később, ha azután még újratelepült, a falupusztásodás nyomán, amely a kis települések főképp gazdasági okok miatt bekövetkező elnéptelenedését jelenti, néptelenedett el.²⁴

Ludasegyház – amely a Ludas tó legdélibb szöglete mentén feküdt – emlékéét a Baba halom őrizte hosszú ideig, amíg egy út alapjának feltöltéséhez el nem hordták anyagát, benne a középkori emlékeket is. A halom tetején elhordása előtt a felszínen épületmaradványokat és emberi csontokat találtak. Ludas neve az 1335-ös határjáráskor került be oklevélbe Ludasegyház elnevezéssel. Amint azt Györffy György kimutatta, az egyház telke utótagú helynevek elpusztult, egykor volt falvak helyeit jelölik, így Ludasegyház területe is pusztta volt már amikor oklevélbe került, így temploma a fentiekben felsoroltak sorsában osztozott a körülötte lévő faluval együtt.²⁵

A Ludas tó keleti partján lévő hosszsan elnyúló magaslaton, amelyet a helyiek Őrhegynek neveznek, 1958-ban gyümölcsös telepítések soros temető sírjait bolygatták meg. A leletek: S végű hajkarika és egy I. László kora-beli ezüstérme alapján a temetőt kora-Árpád korinak lehet vélni. A hozzá tartozó falu nyomai még nem kerültek elő.²⁶

A Ludas tó és a Körös ér szögletében, Nosza északnyugati részén talált leletegyüttes, amelyet lelőhelyéről Nosza névvel látott el Szekeres László, egy a XI. és XVI. század között fennállt temetőt és egy település emlékeit foglalja magába. A temető, amely a Ludas tó partjától mintegy 300 méterre fekvő Hinga halmon van, már a múlt század vége felé ismeretes lett a környék lakói és a kutatók előtt. Amikor 1940-ben betonerődöt építettek a halom tetejére, a temető nagy része elpusztult. A szabadkai múzeum által 1948-ban és 1949-ben végzett feltáró ásatások nyomán 132 sírt bontottak ki. A Körös érrel párhuzamosan elnyúló magaslaton, a Jankó hegyen állt a falu, amelynek helyén silőgödörket és házromokat figyeltek meg, továbbá agyagedényeket és középkori magyar uralkodóktól származó ezüstpénzt és vaseszközöket találtak.²⁷

²³ Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Bp., 1971., 35–47. p.; Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon, Bp., 1971., 36–54. p., 189–203 p.; Blazovich László, 1986., 41–51. p.

²⁴ Szekeres László, 1983., 43. p.

²⁵ Uo. 37–38. p.

²⁶ Uo. 65. p.

²⁷ Šafarik – Šulman: Hinga, szednjevekonva nekropala kod Subotice., Rad. vijvodanekih mezeja, 3. (1954.) 5.; Szekeres László, 1983., 64–65. p.

A Hajdújárás mentén feltárt három egymáshoz közel fekvő lelőhely Szekeres László szerint egy középkori település létéről tanúskodik. A Hajdújárástól északra, a tőzgebánya közelében a Körös patak magas nyugati partján szántás után a föld felszínén szétszórta középkori eredetű cserépdarabokat lehetett találni. 1958-ban pedig mélyszántás után a Simiç tanya közelében vasszerszámokat (ekevas, balta, lánc, nyersvas), valamint egykor állt házakra utaló paticsdarabokat találtak. A Hajdújárás előtt, ahol a Kővágónak nevezett mély fekvésű terület, amely a Ludas tóval és a hajdújárás erdő részeivel van összeköttetésben, találkozik a Fűzfásor nevű homokos táblával, a magasban fekvő homokos részen és hozzá kapcsolódó Talánterem nevű területen középkori cserépdarabokat, Zsigmond király kora-beli pénzérmét és kisebb tárgyakat találtak.

Hajdújárástól délnyugatra, az E-5-ös út délnyugati oldalán Vő háton, a Székely halom nevű magaslaton és a tőle délre elterülő Csurgó nevű részen késő középkori cserépdarabokat találtak, valamint sírokat is. Schulmann Imre 1949-ben végzett próbaásatást e területen és melléklet nélküli sírokat talált. A Csurgótól nyugatra lévő magaslaton, az említett Kővágó nevű víz közelében középkori templom maradványaira bukkantak. E helyen régebben gyakran bányásztak követ és téglát a környék lakói. 1962-ben próbaásatáskor egy épület érintetlen alapjait találták meg. Véleményünk szerint kora középkortól fennálló, a tatárjárást is túlélte, illetve lakói vagy mások által újra megült település nyomára akadtak itt a lakosok és a régészek. Ha rápillantunk a vidék kora középkori településhálózatának rekonstruált térképére, láthatjuk, hogy ezen a helyen valamiféle falunak kellett lennie.²⁸

A tavas, vizes Szabadka környéki kora középkori települések sorába vesszük még a várostól észak-nyugatra fekvő Kelebia tó mellett egykor volt falut is. A Kelebia elnevezés az ótörök keläp "egyfajta növény" jelentésű szóból származik és Keleb, Kelebi változatokban jelent meg a magyar nyelvben. Innen került a szerb horvát nyelvbe Kelebi alakban és annak a visszakoölcsönzése a Kelebia elnevezés. Ma már nem dönthető el, hogy a tó nevét vette fel a település, vagy a településről nevezték el a tavat. Mindössze annyi bizonyos, hogy a derékszögben meghajló tó déli szögletében helyezkedik el ez a domb, amelyet Templom hegynek neveznek, ahol középkori településre utaló cserépdarabokat találtak. A dombon egy 1758-as térkép szerint templomrom állt. Bár a településről csak a XVI. század közepétől fordulnak elő írásos adatok, az feltehetően a mi időszakunkban is létezett.²⁹

Szabadkára és környékére vonatkozóan a középkori forrásoknak főként az Alföld múltját az utókorra hagyományozó pusztulása miatt nem maradt fenn írásos adat a tatárjárás előtti időkből. Györffy György vetette fel, hogy a johannita lovagok székesfehérvári rendházának korábban tett birtokadományokat 1193-ban III. Béla király által kiadott megerősítő oklevélben a Ker és a Quer alakban előforduló praedium emléket Szabadka egyik korábbi Kér nevű városrészének elnevezése őrizte meg az utókor számára. Ezen Kéren a lovagoknak az oklevél szerint három ekényi, azaz hozzávetőlegesen 300 hold földje volt, ami szántóvető életmódot folytató lakosság jelenlétére utal.³⁰

A kereszties hadjáratok során a Szentföld megszerzéséért folytatott küzdelemben lovagrendek alakultak. Eredetileg a zarándokok befogadására és betegek ápolására

²⁸ Szekeres László, 1983., 62–63. p.

²⁹ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Bp., 1980., 325. p.; Szekeres László, 1983. 33. p.

³⁰ Ó-magyar olvasókönyv, összeállította: Jakubovich Emil és Pais Dezső, Pécs, 54. 53. TFI. 884.

szerveződött az "ispotályos testvérek" rendje, akik kezdetben Alamizsnás Szent Jánost, majd Keresztelő Szent Jánost fogadták oltalmazójukul. Később lovagrenddé alakultak, és a Szentföld védelmezését, a zarándokok oltalmazását és a hitetlenek elleni küzdelmet tekintették feladatuknak a szerzetesi élet erényeinek gyakorlása mellett.

A Jeruzsálemi Szent János lovagrendet II. Géza telepítette Magyarországra. Székesfehérváron Martyrius esztergomi ések alapított számukra rendházat. Az érsek művét Eufroszina királyné, II. Géza király felesége fejezte be és gazdag adományokkal látta el az egyházat. III. Béla király, aki uralkodása kezdetén igénybe vette a lovagok segítségét hálából többek közt említett oklevelében megerősítette a fehérvári johannitákat birtokaikban."

Kér neve az oklevélben első alkalommal akkor szerepel, amikor a király azon birtokok listáját sorolja fel, amelyeket édesapja adott a rendnek. Először Toploza-Copuil-Areinnel-Ker-Fuinnes-Szegued-Halaz sorban foglal helyet, második alkalommal pedig, a britokok részletes leírásában a Tudeu-Franca villa-Toploza-Quer-Fuenes-Szegued-Coboz-Halaz sorban. Bár – mint általában a kora középkori oklevelekben – az oklevél birtoklistáiban a területi elrendezés semmiféle elvét nem fedezhetjük fel, a Kért követő birtokok: Fövény, Gyoboz, Halász, Fejér megyében található. Ha a Szegued nevet nem szigetnek hanem Szegednek olvassuk, amint ezt Györffy György és mások is tették, akkor elképzelhető, hogy vele együtt a Káliz út – törökös eredetű kereskedők útvonala – Szeged és Kalocsa közti szakasza mellett egykor állt Kér, ahol korabeli régészeti emlékeket is találtak, valóban a mi Kértünk elnevezésére.³¹ A kérdésre ma már teljesen megnyugtató választ adni nem lehet.

Szabadka tágabb határában, a várostól délre fekvő területen a Csík és Bács ér ágai mellett a löszvidékek korabeli településhálózatának megfelelően további települések nyomai találhatóak. Az erek közötti terület 5–10 km távolságban lakatlan volt, az érparton pedig 1–3 km-re követték egymást a települések, amint ezt Szekeres László munkájában kimutatta.³² Az egyes lelőhelyeket az erek mellett észak-nyugatról délkelet felé haladva vesszük számba.

Sebesity pusztán a Csík ér lapos völgyének nyugati oldalán emelkedő halmon, amely Kisbajmoktól mintegy másfél kilométerre fekszik, középkori templom tégladarabjai és emberi csontok találhatóak. Távolságban feltételezhetően XV. századra keltezhető edénytöredékekre leltek. A helyet Szekeres László Sebestyénegyházával azonosította, amelynek neve 1504-ből praediumként bukkan fel az oklevelekben. Mivel egyháza utótagú névként került elő, ekkor már pusztá volt. Hogy a tatárjárás-e vagy a falupusztásodás valamely más formájának hatásaként néptelenedett el, azt későbbi feltárásoknak kell eldönteni.³³

Szabadkától 7 km-re, a Csík értől kissé tovább Verusity pusztán a Nitrogén művek területén két XI. századi temetőt tártak fel. Hogy milyen nevű egykori település lakói nyugszanak a zárt soros sírokat magában foglaló temetőben, a kutatás nem tudja eldönteni.

A Csík ér völgyének déli partján a szabadka – csantavéri földút mellett fekvő magaslaton, amelyet ma feltehetően az eklesia szóból Klisiá-nak neveznek, a föld felszínén embercsontokat és tégladarabokat lehet találni, amelyek egy középkori

³¹ Jakubovich Emil – Pats Dezső: i.m. 54. 59- TFI. 884. 525 l. 298-300. p. A vonatkozó részt Szegfű László írta.

³² Szekeres László, 1983. passim.

³³ Szekeres László, 1983., 47.

templom és egy mellette volt temető maradványai. A romok egy 1789-ben készült kéziratos térképen is szerepelnek. Mivel ásatásokat helyi szinten nem végeztek, a leletek pontos származási idejét megállapítani nem lehet. Mindenesetre abból, hogy 1423-ban Veresegeháza, azaz Veresegeyháza névvel előforduló praediummal azonos a hely, Szekeres László szerint XIV. századnak, vagy még korábbiaknak kell tekinteniünk, talán Árpád korának. Mivel nem tudjuk mikor és milyen körülmények között hagyták el lakói, sorsa hasonló némiképp Sebestyénegyházáéval. Azonban míg ezt nem telepítették újjá, Veresegeyháza területét a XV. század folyamán betelepítették.³⁴

A csantavéri vasútállomástól hozzávetőlegesen 500 km-re észak felé a Csík ér völgyéből kiemelkedő halmon egy középkori templomocskára romjai, téglatornyok és csontok találhatóak. Minden bizonnyal itt állt egykor a középkori Csantavér temploma és mellette a temető. A község lakói e helyet török templomnak nevezik. Ásatások hiányában a templom és a temető kora nem határozható meg.³⁵

A középkori Likasegyház praedium emlékét a Likas puszta elnevezés őrizte meg. A Sebestyénegyház és Veresegeyház sorsában osztozó település templomának romjait Korek József és Szekeres László fedezték fel a Csík ér nyugati partján Csatavér és Zentagunaras, Oronovo között az egykori Basch tanya közelében, egy félsziget nevű magaslaton, ahol ma is téglatornyok és embercsontok találhatóak. A romoktól délre a völgygel párhuzamosan a XI. századtól a XV. századig terjedő időre jellemző cserépdarabokat találtak. A falu helye a XV. században már puszta volt, de a XVI. században újratelepítették, a területen még régészeti ásatások nem történtek.³⁶

A Bács ér északi ága mellett fekvő Tavonkút középkori régészeti emlékei ugyancsak a XI. századig nyúlnak vissza. A felsőtavonkúti "Sveta Ana" templomrom körüli ásatások eredményei: S végű hajkarikák és V. századi építkezésre jellemző pártadisz azt bizonyítják, hogy a település, amelynek templomát a két Tavonkút között futó aszfaltút északi oldalán az ún. Vermes keresztje mellett egy hosszúkás kiterjedésű, két oldalról mocsárral körülvett háton találták meg, ha nem is állandóan az említett időszakban fennállt. A templom, amelynek helyét a falubelick hosszú ideig téglabányának használták, talán már a XI. században is szilárd anyagból épült, mindenesetre a feltárások alapján két építési szakaszra lehet következtetni. A 90–100 cm széles falakat több helyen háborítatlanul találta Szekeres László. A kelet-nyugati fekvésű templom nyugati oldalán erős torony nyomai maradtak meg. A falakat talán nem figurális freskókkal díszítették. A torony és egy faragott gótikus ablak pedig arról árulkodik, hogy a nagyobb, díszesebb középkori templomok közé tartozott a tavonkúti. 1967-ben a templom melletti temetőből 115 észak-déli irányú sorosan elhelyezett, kelet-nyugati tájolású sirt tártak fel, valamint egy ossariumot (csontkamrát), amelyben mintegy 100 koponyát találtak.

A falu, a középkori Tavonkút, amelyről az első írásos adat 1435-ből származik, az említett Sziget nevű magaslatról délnyugati irányban lévő hátságok, ahol 1500 m. hosszúságban a felszínen cserépdarabokat és különböző korú apró középkori eredetű tárgyakat találtak.³⁷

³⁴ Uo. 37.

³⁵ Uo. 21.

³⁶ Uo. 37.; *Kozek József: Zenta középkori templomhelyei. Kalangya XIII. (1944), 321. p.*

³⁷ *Szekeres László: Gomji Tavonkut, Sr. Ana – Srednjevekovna nekropola i crkva. Arheološki pregled 9 (1967) 146., Szekeres László 1983., 52–53. p.*

A Bács ér völgyének Kaponya nevű részén, a szabadka-zombori műüttől délre, a Mistic'evo közelében lévő halmon egy kis középkori templom romjainak maradványát lehet észlelni, ugyanis téglatörmelékek és habarccsal vegyes emberi csontok találhatók a felszínen. 1744-ben a kamara bizottságának kiszállásakor a felvett jegyzőkönyvben említést tettek a hely felmérésekor egy itt található templomromról és habarccsós téglákról. Alapos feltárás hiányában a lelőhely korának pontos meghatározása nem lehetséges. A templom a kora-középkori alapítása sem lehetetlen, még akkor sem, ha Györffy György Bodrog megyéből készített történeti földrajzában Itadot, amelyet Szekeres László a helyet feltételelesen azonosítja, nem ide helyezi. Régészeti terepbejárással a terephez tartozó egykori falu helyének felderítése még a tudósokra vár.³⁸

Ugyancsak a Bács ér völgyének keleti oldalán a Vámtelek pusztán az egykori pavlaváci vasútállomás közelében 1929-ben egy városi bizottság bejelentés nyomán végzett kutatás alkalmával megállapította egy feltehetően középkori templom és mellette lévő temető helyét az ott található, felszínre került maradványok alapján. A hely, amelyet Szekeres László a XVI. é században (1543, 1590) előforduló Vámtelekkel azonosított, egy 1789-es kéziratot térképen "Kléisa" néven szerepel. Ásatások hiányában a lelőhely pontos időbeli meghatározása nem lehetséges. XVI. századi nevéből kiindulva azonban jóval korábbi, Árpád kori eredetről következtethetünk.³⁹

A Bács ér völgyének keleti partján Nagyfénnytől délnyugatra Kolár I. szántóföldjén alig észrevehető halom van, amelynek felszínén mélyszántás után téglák és embercsont töredék látható. Az említett helytől északra és délre jellemző, kis számú középkori cserepet lehet találni. A helyen régészeti feltáró munkálatok nem folytak. Terepbejárása alapján Szekeres László a helyet a forrásokban 1462-től előforduló Nagyfény falu középkori maradványaival azonosította.⁴⁰

A mai Bajmok középkori elődjének, amely az oklevelekben 1462-től szerepelt igen kevés régészeti emléket találtak meg. A Bács ér egyik középső ágának keleti oldalán, a falu területén egy 1747-ben készült térkép templomromot jelöl. Szekeres László abban a középkori falu templomának emléket látja. A beépítés során, mint annyi más helyen, a középkori nyomok teljesen eltűntek. Ezért már nem tudjuk megmondani, hogy a középkori falu történetében e XV. századtól korábbi időre meddig tekinthetünk vissza.⁴¹

A középkori Györgyén falu, amelynek neve ugyancsak az 1462-ben kiadott oklevélben jelent meg először a mai Györgyén településtől északkeletre, a Bács ér völgyének nyugati partján terült el, ahol nagy területen piros téglatörmelék és malter darabok láthatók szántás után és helyenként emberi csontmaradványok. A helyiek Királynő földjének, illetve Földvárának nevezik e területet. Feltehetően a falu templomának és temetőjének maradványai láthatók még itt. Mivel régészeti feltárás még nem történt, az objektumok fennállási idejét meghatározni nem lehetséges. E helyet Paul Flach egyébként Váraddal azonosítja.⁴²

³⁸ TFI. 720. Paul Flach: Beiträge zur Historischen Geographie der ehemaligen Koemitate Bács und Bodrog sowie der einstige Solter Stuhle – München 1963., 10.; Szekeres László, 1983. 28–29.

³⁹ Szekeres László, 1983., 56.

⁴⁰ Uo. 40.

⁴¹ Uo. 16.

⁴² Uo. 28–29. Paul Flach: i.m. 9.

Áttekintésünkéből kitűnik, hogy Szabadka belterületén már a tatárjárás előtti időkben több település születet. Falutömörülés és lakosság koncentráció jött létre, ami a jó létfeltételekre utal. Ugyanez jellemző azonban a Ludas tó vidékére is. Ezen időszakban még nem dőlt el, vajon melyik lesz az a terület, amelyen a középkori mezőváros létrejön. Ha a Csik és Bács ér mellékére tekintünk, látható, hogy kisebb a települések száma, a helyek kevésbé tűntek a kor embere számára olyan terepnek, ahol nagyobb falut vagy várost szervezhettek volna. Állításunkat hipotézissé teszi azonban az a körülmény, hogy a város egykori pusztáinak ezen déli területe régészetileg kevésbé feltárt, mint a tavak vidéke. Ez az oka annak is, hogy a földműves és állattenyésztő falvak, valamint a szállások nem különíthetők el, és elsősorban az egykori templomos falvak helyeiről van biztos tudomásunk.

A X. századtól a XIII. század közepéig terjedő időszakból főképp templomokról maradtak fenn emlékek. A korszak falujának képét is rekonstruálhatjuk a régészet feltárásai nyomán. A XI. században a nemezsátor mellett kezd elterjedni a földbe mélyített ház, amely azonban kis méretével (10 m²), ablak és kémény nélküli szerkezetével elsősorban csak télen nyújtott menedéket az átlagosan öt fős családoknak. E gödör-házak mellett hasonló helyiségekben tartották az állatokat. Mivel az efféle ház alkalmatlan volt az állandó otlakásra, csak menedékkül szolgált az időjárás viszontagságaival szemben. Tavasztól őszig a falvak lakói szabadban, illetve sátrakban töltötték idejüket. E putrik mellett azonban már a XI. században terjedt a felmenő falú ház vert vagy döngölt falazattal, illetve fából készült oldalakkal. A házak nagy portákon egymástól távolabb álltak, azonban falvakká rendeződtek, amelyeket körülárkoltak a védelem és az állatok elkóborlásának megakadályozása miatt. A falu elnevezések is állandósultak még legtöbb esetben akkor is, ha kisebb körzetben még vándoroltak, azaz újonnan feltárt föld vagy jobb legelő mellé költöztek lakói.⁴³

A XII. században egyre jobban terjedt a földművelés, és a rideg állattartást kezdte felváltani az istállózó állattenyésztés, amely – mint XIII. századi adatok bizonyítják – a föld trágyázását (terra finata) tette lehetővé, amely az egy helyen végzett és magasabb terméshozamot biztosító földművelést tette lehetővé. Jóllehet éppen vidékünk volt az a terület elsősorban a földbőség miatt, ahol még hosszú ideig megmaradt a kezdetlegesebb vad talajváltó rendszer, amely során az állatok által legelőként használt és így trágyázott földet törték fel, miután az addig művelt föld kimerült. Az agrokultúra alapeszközei az ökrökkel húzott eke és sarló voltak. A falu lakói határukat a földközösség keretein belül végezték, amely művelési kényszerrel és évenkénti újraosztással járt. A telekrendszer a XIII. század második felétől kezdett kialakulni. A falu élén a bíró (villine) állt, a földesúr embere, aki a település gazdasági és társadalmi életét irányította. Nemcsak a termelésre ügyelt és az adókat nyújtotta be, hanem a kisebb ügyekben az alsó fokú igazságszolgáltatás fórumaként is működött.⁴⁴

⁴³ Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301., Bp. Egyetemi jegyzet, 131. MTI. 1113–1114.

⁴⁴ Kristó Gyula, 1984. 163–165. MTI 1114–1115.

LÁSZLÓ BLAZOVICH

DIE GESCHICHTE MARIA-THERESI-OPELS BIS ZUM
TATARENSTURM

(Zusammenfassung)

Die Arbeit stellt von Anfang bis zum Tatarenzug den Zeitraum der Geschichte von Szabadka (Maria-Theresi-opel) dar. Sie deckt auf, zu welchen Staatsgebilden Szabadka und die weitere Umgebung gehörten, beziehungsweise welche Völker zur Zeit der Völkerwanderung durch dieses Gebiet zogen. Sie legt die Veränderungen, die infolge der ungarischen Landnahme eintraten, eingehend dar, baeschreibt, die Ergebnisse der archäologischen Aufdeckungsarbeiten anwendend, das Kleindorfsiedlungssystem, das, wie auch auf anderen Gebieten des Landes, in der Umgebung von Szabadka entstand. Die Arbeit handelt extra vom mittelalterlichen Dorf Kér und von dessen Lokalisationsproblemen.